

and running an establishment skills survey. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

5. Cruz Caruso, L.A. (2013). *SENAI's forecast and foresight model*, Conference presentation at the Skolkovo-ILO International Expert Workshop: 'Using technology foresights for identifying future skills needs', Skolkovo Moscow School of Management, 11–12 July.

6. Del Carpio, X., Kupets, O., Muller, N., & Olefir, A. (2017). *Skills for a modern Ukraine*, Overview booklet. Washington, DC: World Bank.

7. European Commission (2016), *A New Skills Agenda for Europe: Working Together to Strengthen Human Capital, Employability and Competitiveness*, COM(2016) 381 final. Brussels: European Commission.

8. Guerra, N., Modecki, K., & Cunningham, W. (2014). *Social-emotional skills development across the life span: PRACTICE*, World Bank Policy Research Working Paper 7123. Washington, DC: World Bank.

9. Institute for the Future (2011). *Future work skills 2020*. Palo Alto: Institute for the Future.

10. Jackson, M. (2013). *Practical foresight guide*. Bishops Wood: Shaping Tomorrow Ltd.

11. Piirainen, K., & Gonzalez, R. A. (2015). Theory of and within foresight – “What does a theory of foresight even mean?”, *Technological Forecasting and Social Change*, 96, 191–201.

12. Schonburg, H. (2015). *Guide to anticipating and matching skills and jobs – volume 6: Carrying out tracer studies*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

13. Thayer, T. (2012). *Foresight and educational planning: engaging stakeholders to construct preferred futures*. Resource document. Education4site. <http://www.education4site.org/blog/2012/foresight-and-educational-planning-engaging-stakeholders-to-construct-preferred-futures/>

14. Wilson, R. A., Tarjani, H., & Rihova, H. (2015). *Guide to anticipating and matching skills and jobs – volume 3: Working at sector level*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Отримано редакцією 27.11.2021 р.

УДК 373.23.24

DOI: 10.31376/2410-0897-2021-3-47-86-96

ПРИНЦИП ГУМАНІЗАЦІЇ В СПІЛКУВАННІ ДОРΟΣЛИХ З ДІТЬМИ РАНЬОГО І ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Артемова Любов Вікторівна

доктор педагогічних наук, професор кафедри дошкільної педагогіки і психології
Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

e-mail: lubvikart@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-7070-2927

Research ID: AAZ-4452-2021

У статті проаналізовано принцип гуманізації згідно із сучасною концепцією оптимального розвитку дитини в умовах суб'єкт-суб'єктної взаємодії з дорослими. Встановлено, що недостатньо вивчені сутність і застосування принципу гуманізації в умовах суб'єкт-суб'єктної взаємодії батьків, педагогів з дітьми раннього і дошкільного віку. Виявлено, що принцип гуманізації, реалізований у суб'єкт-суб'єктній взаємодії дорослих з дітьми, оптимально забезпечує самореалізацію дитини з раннього віку: її вибір, потребу в соціалізації, задоволенні пізнавальних інтересів, своєчасний розвиток базових діяльностей – спілкування, гри, предметної, пізнавальної, творчої тощо. Заявлено про ідентичні типові гуманістичні рушії взаємин і спілкування дітей незалежно від їхнього віку: раннього, дошкільного, шкільного. Взаємодія дорослих з дітьми на основі суб'єктності її учасників є пропедевтикою і основою гуманізації їхніх міжособистісних взаємин, які складаються, розвиваються, виражаються у спілкуванні. Партнерська взаємодія стає для малих дітей школою взаєморозуміння з дорослими (батьками і педагогами). Спілкування суб'єктів гуманізованої взаємодії привчає дорослих рахуватися з правомірним вибором дітей як проявом їхньої особистості з народження, створюючи умови для їх самовиявлення, самоствердження і своєчасного оптимального розвитку.

Ключові слова: гуманізація, дитячий вибір, ранній, дошкільний вік, суб'єкт-суб'єктна взаємодія, спілкування.

Постановка проблеми. Принцип гуманізації педагогічних впливів, проголошений в епоху Середньовіччя педагогами-гуманістами, допоміг подолати усталене ставлення до дитини як до об'єкта зусиль і намагань дорослих створити собі подібних за світобаченням, культурою, потребами тощо. Надалі внаслідок практичних знахідок і наукових доробків прогресивних педагогів XVII–XX ст. змістове наповнення цього принципу змінювалося відповідно до виявлення і вивчення психологічних особливостей дітей. Проте в умовах самодержавного, авторитарного управління, в т. ч. і освітою, цей принцип не був достатньо

реалізований у суспільному баченні статусу дитини у сім'ї, в родині, в освітньо-виховному середовищі. Лише з побудовою суспільних відносин на демократичних засадах у окремих державах, зокрема Європи, освітні інституції, а слідом і сімейні ланки суспільства почали реалізовувати принцип гуманізації в побудові стосунків дорослих з дітьми.

У сучасному цивілізованому світі і, зокрема, в Україні принцип гуманізації став складовою концепції освіти молодих поколінь на всіх рівнях – від ЗДО до ЗВО. Цей принцип загально пояснюється у підручниках з педагогіки, дошкільної педагогіки серед інших принципів дидактики і теорії виховання. Проте конкретизації принципу гуманізації щодо дітей різного віку і особливостей його застосування у відповідних діяльностях з ними не знаходимо. Тому й випускники ЗВО не отримують достатньо підтвердженої теоретично і практично орієнтованої підготовки до застосування цього принципу у своїй педагогічній роботі з дітьми раннього і дошкільного віку.

Сучасна популярна література для батьків рясніє порадами про гуманне ставлення до дітей. Та чи читають її батьки малят? А якщо й читають, то чи спроможні вони діяти завжди на рівні гуманного ставлення до дітей, розуміти їх потреби й інтереси? Адже не маючи навіть елементарної психологічної і педагогічної обізнаності, до того ж заклопотані і стомлені обслуговуванням фізичних потреб дитини, і сім'ї батьки діють інтуїтивно або підсвідомо за моделями, запозиченими від власних батьків, які виховувалися ще в авторитарній соціально-освітній системі.

Зокрема, дорослі – і батьки, і педагоги – вважають, що мають пріоритетне право не лише на організацію життя і діяльності дітей, а і на їхню свободу, вибір, самостійність, емоційне та пізнавальне життя. Та вже з першого року життя емоційні, мовні, поведінкові прояви засвідчують протест малят проти обмежень і утисків дорослих. Такими способами діти намагаються відстояти свій вибір страв, свободи рухів, пізнання довкілля, діяльності. Опір малят дорослі називають вередуванням, не бажаючи чи не вміючи з'ясувати його причини. Не користуючись гуманними способами регулювання протестної поведінки дітей, дорослі нехтують чи авторитарно борються з такими «вередуваннями». І врешті, отримують оцінку дітей, яка виявляється у їхньому виборі: гуманним батькам, педагогиням малята надають перевагу порівняно з авторитарними. Цей дитячий вибір – перший дзвіночок недосвідченим чи неуважним дорослим до перегляду свого стилю поведінки з дітьми і зміни взаємодії з ними від суб'єкт-об'єктної до суб'єкт-суб'єктної.

Вищевказане зверхнє ставлення дорослих до дітей часто призводить до необдуманого, безграмотного поводження і спілкування батьків і вихователів з малятами від їх народження. Це спричиняє незворотні наслідки у розвитку особистості дитини на ранніх етапах її становлення.

Вищеозначене потребує розгляду і конкретизації принципу гуманізації стосовно дітей раннього і дошкільного віку відповідно до сучасних поглядів на дитину як на суб'єкта взаємодії з дорослими в процесі їх систематичного спілкування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Педагоги-гуманісти Я. Коменський, Й. Песталоцці, Д. Локк, Ж. Руссо, Ф. Фребель та інші у різних країнах Європи протягом кількох століть доводили і пропагували принцип гуманного підходу і ставлення до малих дітей у процесі їх навчання й виховання. В Україні такі ідеї розвинені в працях педагогів-демократів К. Ушинського, С. Русової та ін.

Паростки сучасної концепції суб'єкт-суб'єктної взаємодії дорослого з дитиною закладені й апробовані у практичній роботі та науково підтверджені у працях видатних педагогів Януша Корчака і Марії Монтессорі. Вони присвятили своє життя і науковий та практичний доробок знедоленим дітям, мабуть, тому, що добре розуміли їх, щиро ставилися до їхніх проблем і намагалися змінити їхнє життя на краще.

Я. Корчак уважав дитину дорогоцінною чашею, яку Життя дало батькам і вихователям для зберігання і розвивання у ній творчого вогню. Дитя розкривається від любові дорослих під їх супроводом поки ще не досвідчене і беззахисне. Він щиро вважав, що важливо любити дитину будь-якою: неталановитою, негарною, невдахою, нерозумною, некерованою,

незграбною, потайною, егоїстичною, сердитою, дивною, нещасною, хоч вона і не виправдала надій і очікувань дорослого. Ніколи не варто сприймати дитину як тирана, який заважає жити, працювати, розважатися дорослим. Треба радіти кожній зустрічі, спілкуванню з дитиною, доки вона шукає любові, розуміння, уваги батьків чи вихователів, поки вони їй ще важливі й потрібні [1].

М. Монтесорі доводила, що необхідно вести дитину її власним вільним шляхом в узгодженні зі спорідненим їй природним і соціальним середовищем. Навчальна робота має здійснюватися на абсолютній довірі до дитини, на вірі у її сили, на її прагненні до пізнання найближчого довкілля і всього світу. Дитина виявить свою справжню сутність, коли знайде заняття, яке її зацікавить. Допомога дорослого дитині в тому, щоб вона досягала всього самостійно. Так дитина вчиться незалежності і відповідальності за свої дії і вчинки. Любов дорослого до дитини, повага, бадьорість, втіха від душі у спілкуванні з нею дозволяють і допомагають їй розвиватися поруч з гуманними батьками, вихователями, вчителями [2].

Ці принципово важливі позиції вказаних авторів щодо дитини, її статусу в системі емоційних і пізнавальних відносин з дорослим розкривають концептуальну гуманістичну сутність їхніх наукових поглядів на саморозвиток дитини і роль дорослого в цьому. Вони бачили і зважали на суб'єктність дитини, намагались це довести своїм ставленням до неї, реалізованим у розроблених і практично перевірених системах роботи і спілкування.

У сучасних умовах демократизації суспільних відносин у європейських країнах принцип гуманізації теоретично доведений і практично реалізований у розвитку дошкільної освіти дітей з раннього віку [3].

Розглянуті принципові позиції реалізовані й розвинуті у подальших психологічних і педагогічних дослідженнях щодо дітей шкільного віку з метою підвищення їх пізнавального інтересу в процесі навчання і самореалізації як особистості. Зокрема, важливими для відповідних досліджень щодо дітей раннього і дошкільного віку є фундаментальні праці І. Беха [4]. Ці ідеї випробувані й підтверджені у дослідженнях його учнів і послідовників, зокрема О. Рейпольської [5] та ін. Психологічні дослідження, і в тому числі психолого-педагогічні праці наукової школи І. Беха, доводять, що суб'єкт-суб'єктна взаємодія вчителів, вихователів, педагогинь з дітьми гуманізує будь-яку їхню діяльність: навчальну, ігрову, трудову, спілкування тощо.

Проблема суб'єкт-суб'єктної взаємодії вивчається і обговорюється як психологами, так і педагогами стосовно її первинності чи вторинності навчальній діяльності. Психологи вважають, що суб'єкт-суб'єктні зв'язки є першоджерелом різних діяльностей. Тому особистісне є для індивіда вагомніше, ніж самі ці відносини. Саме тому діяльність, предметні дії є вторинними, а особистісне (суб'єкт-суб'єктне) первинним [6]. Натомість О. Савченко [7] доводить, що основою суб'єкт-суб'єктної взаємодії педагога з молодшими школярами є діяльність, а дії, культура, знання суб'єктів навчання визначаються як основний найважливіший структурний елемент цього процесу.

Аналізуючи з обох позицій різні види діяльностей дітей раннього і дошкільного віку, вважаємо, що первинність чи вторинність суб'єкт-суб'єктної взаємодії дітей є змінною складовою в умовах різних діяльностей. Наприклад, у самостійному спонтанному спілкуванні, рольовій грі, творчих діяльностях суб'єкт-суб'єктна взаємодія дітей є організувальною і провідною складовою цих чи подібних діяльностей. В умовах ігор із заздалегідь визначеним змістом (дидактичних, рухливих, навіть театралізованих), у діяльностях з певними заздалегідь визначеними завданнями, правилами, тобто навчальних, трудових, ці складники визначають і ведуть взаємодію дітей. І тому суб'єкт-суб'єктні взаємини дітей є вторинними. Якщо ж діяльність організує дорослий, то від його ролі у ній і стилю її організації діяльність може стати первинною чи вторинною порівняно з суб'єкт-об'єктними чи суб'єкт-суб'єктними взаєминами дорослого з дітьми. Тобто саме стиль, заданий дорослим у взаємодії з дітьми, повніше чи обмеженіше реалізує принцип гуманізації. І у цьому основна суть опосередкованої чи безпосередньої ролі дорослого в організації життя і діяльностей дітей.

Мета дослідження: проаналізувати педагогіку суб'єкт-суб'єктної взаємодії і

спілкування дорослих з дітьми раннього і дошкільного віку як основу принципу гуманізації.

Завдання:

1. Виокремити і розкрити гуманістичний стиль суб'єкт-суб'єктної взаємодії серед інших типових стилів спілкування дорослих з дітьми.
2. З'ясувати способи гуманістичного спрямування спілкування дорослих з дітьми в умовах суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Методологія дослідження.

Особистісно орієнтований підхід до дитини як основа спілкування з нею дорослих в умовах суб'єкт-суб'єктної взаємодії у різних видах діяльності.

Методи дослідження. Лонгітудні дослідження емоційних, мовних, поведінкових проявів дітей від народження до чотирьох років у природному нерегламентованому спілкуванні та у створених проблемних і вибіркових ситуаціях. Подальший аналіз, синтез та інтерпретація зібраного фактичного матеріалу. Теоретичне підтвердження виявлених типових та ексклюзивних явищ, їх узагальнення, висновки.

Виклад основного матеріалу. Академічне видання «Енциклопедія освіти» (2008) розкриває принцип гуманізації освіти як побудову стосунків учасників освітнього процесу на основі зміни спілкування від авторитарного до демократичного, подолання стереотипів мислення, догм. Гуманізація визнає цінність людини як особистості, її права на свободу, щастя, розвиток, рівноправність, справедливість, людяність – нормою стосунків між людьми. Принцип гуманізації орієнтує педагога на повагу до особистості вихованця, до його самостійності, встановлення доброзичливих, довірливих стосунків між ним і вихователем.

Відповідно до цього принципу гуманізацію освіти і її інституцій усіх рівнів важливо розглядати як переорієнтацію на особистість, на розвиток і реалізацію дитини як унікальної цілісної творчої індивідуальності, поважаючи її право на самоактуалізацію, потреби, інтереси, власний вибір [8, с. 156–158].

Вищевикладене сучасне розуміння принципу гуманізації людини, зокрема школярів і студентів, досі недостатньо розкрито стосовно дітей раннього і дошкільного віку. Відповідно до проведених лонгітудних досліджень вказані положення стосуються і малих дітей з урахуванням їхніх психологічних, фізичних, сенсорних, соціальних потреб і можливостей. Саме ці питання потребують конкретизації і вирішення в умовах сім'ї і ЗДО.

За моїми довготривалими дослідженнями застосування принципу гуманізації відповідно до заявленої вище його сутності в спілкуванні з малятами з'ясувалося, що вони потребують і прагнуть саме гуманного підходу, сподіваючись на розуміння і задоволення дорослими нагальних органічних і соціальних потреб, пізнавальних інтересів, власного вибору. Не здатні самостійно задовольнити свої життєво важливі потреби і наміри на першому році життя, немовлята, як можуть, благають дорослих про допомогу емоційно виразними позитивними способами: посмішками, закличними звуками, рухами, зрештою, плачем і непокорою тощо. Не отримавши задоволення своїх спроб привернути до себе увагу дорослих, малята намагаються самореалізуватися: рухаються так, як здатні – повзуть, ідуть, пізніше біжать куди хочуть, беруть, що заманеться, потрапляють у непередбачувані ситуації. Усе це кінець кінцем привертає увагу дорослих. Дехто з них розуміє активність і вибір малят і навіть підтримує, задовольняючи його. Але переважна більшість батьків, незважаючи на природні потреби малят, надмірно обмежує їх заборонами, дратуються, оберігаючи власний спокій і звичний порядок у домі. Та малята не облишають свої спроби робити те, що хочуть, не обмежуються встановленими дорослими межами. І чим діти доросліші – тим більше. Уже з кінця першого року вони намагаються вибратися з манежу, трусячи його перегородки. Якщо їх періодично тримають у манежі, то на другому році малята пробують перелізти через нього. Це виразні сигнали їхнього вибору свободи всупереч обмеженням дорослих. І з цим необхідно рахуватися, помітивши перші такі спроби малят здобути бажане, щоб задовольнити природні потреби у рухах та пізнанні довкілля.

З другого року малята намагаються ще більше самостійно розширити свій життєвий простір і задовольнити потребу в рухах. Вони обходять усі приміщення, допитливо вивчаючи

предмети. Особливо прагнуть побачити і взяти саме те, що не дозволяють. Найбільше їх цікавить побутова техніка, яку старанно оберігають дорослі від рученят малечі. Та легко помітити, що, ознайомившись з одним предметом, діти невдовзі зацікавлюються іншими. То чи варто обмежувати їхню допитливість заборонами? Адже діти наполегливо продовжуватимуть спроби їх подолати. Чи не краще задовольнити їхню допитливість і доброзичливо ознайомити з тим, що зацікавило малят? Наприклад, у їхній присутності розібрати чистий посуд з посудомийної машини, поскладати його на полиці та у шухляди. А коли рученята малят зміцнюють робити це разом з ними. До того ж, називаючи всі предмети і нагадуючи їх призначення, залучаємо малят до спілкування. Це ще більше зближує малих і дорослих учасників спільної діяльності. Такими способами задовольняючи вибір дитини у пізнанні довкілля, дорослий визнає її суб'єктність у взаємодії з ним.

Вважаю, що саме суб'єкт-суб'єктна взаємодія дитини з дорослим здатна реалізувати принцип гуманізації в процесі спілкування і батьків, і педагогів з малечею. Спілкування є виразником змістової сутності гуманістичного (чи іншого) спрямування взаємодії суб'єктів.

Новаторськими дослідженнями 70-х років XIX ст. наукової школи М. Лісіної доведено, що спілкування є важливим фактором психічного духовного розвитку дитини з перших днів від народження до семи років, якщо в ньому виявляється ставлення до дитини як до суб'єкта, до неповторної, унікальної особистості [9].

Численні дослідження засвідчують, що спілкування «веде розвиток» особистості дітей, оскільки вони ініціюють його, долучаються і реалізуються у ньому з перших днів життя, опановують його способи вираження і користуються ними раніше, ніж іншими діяльностями, використовують його у контексті ігрової, предметної, пізнавальної, далі образотворчої, трудової та інших діяльностей.

Спілкування у контексті взаємодії суб'єктів навчально-виховного процесу опосередковано розглядається у ряді теоретичних і прикладних психолого-педагогічних досліджень стосовно дітей шкільного віку. Уважаючи виявлені дослідниками явища закономірними, розглянемо їх стосовно дітей раннього і дошкільного віку.

Суб'єктно-вчинкова парадигма в освіті – теоретична модель навчально-виховного процесу, за синтезом ідей С. Рубінштейна, М. Бахтіна, В. Роменця. Категорія суб'єктності визначає людське життя як ізсередини детермінований процес суверенності людини, її відповідальності за результати своїх діянь перед собою та іншими. Через категорію суб'єкта встановлюється зв'язок між поняттями «індивід», «особистість», «універсальність». Ідея суб'єктності органічно поповнюється ідеєю вчинковості. Вчинок синтезує різні форми індивідуальної душевно-духовної людської активності, конкретизує її життєвий смисл. Вчинок є акцією духовного розвитку індивіда і водночас творенням моральних цінностей. Поняття суб'єктності підкреслює «авторське право» людини, її спроможність починати з самої себе і нести персональну відповідальність за дії та скоєне. «Вчинковість» означає індивідуально-неповторну, ціннісно-сміслову, культурно-особистісно суб'єктну активність. Тобто наповнює індивідуальне природним для людини соціокультурним змістом і смислом. За І. Бехом, В. Татенко, людина може повністю розкрити свій суб'єктно-вчинковий потенціал лише за умови творчої співпраці («спільного вчинку») зі значущим індивідом, тобто з педагогом. На саморозвиток, самовдосконалення особистості впливають також пропонований їй зміст, стратегії, технології, умови навчання учнів, студентів [8, с. 882–883].

Розглянуті теоретичні положення вважаю принципово основоположними і типовими щодо дітей раннього і дошкільного віку з орієнтацією на їхні психологічні, вікові, індивідуальні особливості. Як вказано вище, дитя заявляє про свої потреби, далі бажання, вибір фактично з перших днів життя, ще не усвідомлюючи їх. Уже в кінці першого, на початку другого року помітні певні вподобання, виражені у виборі маляти. У ситуації вибору з кількох кольорів одне дитя обирає одні кольори, друге – інші. Коли дітям пропонують дві мелодії на інтерактивних іграшках, вони безпомилково щоразу обирають одну з них, а іншу вимикають, натиснувши на кнопку. Подібний вибір повторюється на різних іграшках. Усім відомо, що немовлята обирають першочергово маму, іноді тата, рідше інших серед рідних людей.

Дошкільнята завжди виберуть добре відому їй людину (батьків, виховательку), а не малознайому. Серед людей, з якими діти щодня спілкуються, вони виберуть для гігієнічних процедур тих, з ким це переважно роблять, для гри – прийдуть до тих, хто з ними більше і веселіше грається. Тобто певна діяльність з батьками чи вихователями зумовлює вибір дітей вже з раннього і молодшого дошкільного віку. Та найсильніше на вибір дітей впливає гуманне ставлення до них дорослих. З раннього і молодшого дошкільного віку діти відрізняють таке ставлення від байдужого, недбалого, авторитарного і прагнуть спілкуватися з людьми, які з ними поведуться доброзичливо, лагідно, з любов'ю. Суб'єктний вибір дітей засвідчує їхнє особистісне прагнення до доброго поводження з ними перших представників соціуму – батьків, рідних людей чи сторонніх – вихователів. Отже, сама природа людини, безпосередньо виражена у виборі малечі, засвідчує суверенне право дітей на гуманне ставлення до них.

Обумовлений гуманістичними спонуками, вибір дітей визначає їх вчинки. Останні, у свою чергу, засвідчують і утверджують особистий вибір кожного у системі взаємин і спілкування з дорослими та іншими дітьми. Надзвичайна природна активність дитини і водночас її соціально-культурна недосвідченість робить ці вчинки не завжди прийнятними для інших і, зокрема, дорослих з їх усталеними поняттями і звичками щодо взаємин і взаємодії. Діти раннього віку, лише практично зустрівши схвалення, підтримку чи відмову, заборону батьків, родичів, починають знайомитися з «ціннісно-смісловим» змістом, властивим певним культурним цінностям своєї сім'ї. Потрапивши до ЗДО, малята так само у взаємодії з педагогинями й іншими дітьми зустрічають позитивну чи негативну оцінку свого вибору та вчинків. Якщо ця взаємодія суб'єкт-суб'єктна і збігається з подібною з власної сім'ї, то процес адаптації маляти до нових умов перебування у дитячому садку відбувається легко. Про це насамперед засвідчує знову ж таки вибір малюка: йти до дитячого садка чи залишатися вдома. Якщо ж звична поведінка дитини у суб'єкт-суб'єктній взаємодії у сім'ї натрапляє на суб'єкт-об'єктну взаємодію, яку проводить вихователька (формальна, не досить уважна, зверхня, авторитарна тощо), дитина не відчуває можливості порозумітися, реалізуватися, задовольнити власні природні бажання і вибір. Діти раннього віку ще не вміють про це сказати словами. Ми маємо їх зрозуміти, помітивши їхні труднощі адаптації до нових для них вимог і умов дитячого садка – несприйняття їх, вчинки супротиву, небажання бути ні з такими вихователями, ні у дитячому садку. А головне – не шукати причин цього в дітях, шукати їх у дорослих, всезнаючих ще й педагогічно освічених. А між тим – часто негуманних.

У проведених нами дослідженнях з'ясувалося, що саме в умовах суб'єкт-суб'єктної взаємодії дорослих з дітьми виникають, розвиваються, зміцнюються їхні міжособистісні відносини гуманістичного змісту і спрямування [10]. Ці результати вивчення дітей раннього і дошкільного віку співвідносяться з трактуванням відповідних дефініцій щодо учнів у вищезазначеній «Енциклопедії освіти»: «Суб'єкт-суб'єктні відносини – міжособистісна педагогічна взаємодія, що реалізує базову потребу дитини у залученні її до соціуму і культури суспільства на основі рівноправного партнерства з учителем, характеризує готовність суб'єктів виховання до взаєморозуміння і взаємоповаги у процесі спілкування і діяльності» [8, с. 883]. На мій погляд, ключове поняття вказаних міркувань щодо школярів – партнерство – є гуманістичною основою організації будь-якої типової для малят діяльності з дорослими.

Партнерство – багатовимірне і багатогранне поняття. Розглянемо деякі можливості його інтерпретації в умовах взаємодії з малятами. Зважаючи на те, що дорослий знає і вміє значно більше, ніж малята, пропонуємо люблячим батькам і вихователям дещо обмежити власну активність і натомість залучити нестримну активність малят до застосування потужних їхнім психо-сенсорним і руховим можливостям дій у побутовій, предметній, ігровій, музичній, образотворчій та інших діяльностях.

Наприклад, доцільно залишити певний простір для самостійного споживання їжі і напоїв дітям, доброзичливо відмічаючи їхні щонайменші досягнення. Не картаючи за огріхи і промахи, навпаки, спокійно скористатися ними для навчання малят на їхніх помилках. Наприклад, набрав їжі у ложку більше, ніж можна взяти до рота, їжа випала, розсипалась, забруднила обличчя, одяг, стіл. Наслідки невдалих спроб наочні, а тому зрозуміліші малюкам,

ніж попередні пояснення дорослого.

Важливо виділити час для посильних малятам дій: спочатку роздягання, а далі й одягання одягу, взуття. Терпляче і у доброму настрої багаторазово пояснювати і демонструвати малятам доцільні способи одягання, очікувати їхніх успіхів і можливих невдач у цьому. Не випереджати ще не вправні і не завжди успішні дії малят, а допомагати, якщо вони потребуватимуть допомоги і попросять її. Разом подивитися у дзеркало і радіти з малям успішним результатам. Або разом перевірити і помітити, чи вдало щось вдягнене, взуте, щоб спільно знайти помилку і виправити її.

Прибирання іграшок після ігор чи книжок після розглядання має бути органічним переходом від гри до предметної діяльності, яка далі стане трудовою. Відомо, що захоплені грою малята не хочуть облишати її, хоча їм кажуть, що закінчився час прогулянки або настав час обіду. Зазвичай, така найчастіше вживана дорослими мотивація не діє на малят, і вони продовжують гратися. Авторитарні способи припинення ігор викликають у дітей розчарування, капризи, впертість. Досвідчені й уважні педагогині шукають інших способів. У моєму досвіді найлегше направити малят на іншу діяльність, зацікавивши їх певними змінами в сюжеті гри. Важливо це робити, не порушивши органічний зв'язок з їхніми ігровими задумами. Це легко досягається з допомогою ігрових звертань до виконавців ігрових ролей: «Мамо, ми (ляльки, звірята, домашні тварини) зголодніли. Пішли (поведіть нас) обідати». «Будівельники, закінчився будівельний матеріал. Добудуємо пізніше, коли привезуть новий. А зараз перерва на обід».

Вважаємо, що трактування подальших міркувань також доцільне для розуміння й пояснення гуманістичних процесів щодо дітей раннього і дошкільного віку, а саме: «Суб'єкт-суб'єктні відносини передбачають обмін знаннями, вміннями, інтересами й ціннісними орієнтирами, забезпечують когнітивне, емоційне й перцептивне відображення вчителем і учнем один одного...» [8, с. 883]. Діти вже з раннього віку чудово відчують гуманне ставлення дорослих, які так системно взаємодіють з ними у всіх видах діяльності: спілкуються весело, врівноважено, не дратуючись, спокійно, терпляче організують їх самообслуговування, зацікавлено вводять малят у різноманітну пізнавальну діяльність – читають, розглядають ілюстрації, співпереживають персонажам казок, мультфільмів, привертають увагу до різних природних явищ, поведінки тварин. Окремо виділяють малята міжособистісне спілкування з дорослим: його радісне сприйняття й заохочення успіхів дітей, розуміння невдач, прикрощів самих дітей у різних життєвих ситуаціях, співпереживання їм, негайну допомогу в скрутних становищах. Діти цінують, якщо дорослі не сварять їх за мимовільні промахи, прощають навмисні неправомірні вчинки, висловлюючи сподівання, що така хороша, ввічлива, добра дитина так не робитиме надалі. Вказаними й подібними способами дорослий дає малятам аванс довіри, яку вони не хочуть втратити заради товаришування, дружби з дорослим.

Отже, цінність особистісних взаємин з дорослим, які поступово складаються і зміцнюються у гуманному середовищі різноманітної взаємодії і міжособистісному спілкуванні, стає досить сильним мотивом, який часто утримує вже з раннього віку дошкільнят від неправомірних дій, вчинків. Дорослому досить зображення на своєму обличчі емоції здивування, нерозуміння неприйняттого вчинку і дитя двох–трьох років зчитує таку емоційну мовчазну несхвальну оцінку шанованої й любимої людини. Постійно відчуючи доброзичливість і любов таких батьків, рідних, вихователюк, навіть маля дорожить цим і не хоче втратити гуманного ставлення до себе. Тобто гуманні взаємини стають не лише середовищем успішного розвитку дітей, а стимулом і стримуючим фактором їхніх неправомірних вчинків. Поширено користуватися спілкуванням як ефективним різнобічним способом взаємовпливу у взаємодії дорослого з дітьми допоможуть багатогранно висвітлені стилі й майстерність педагогічного спілкування у праці Л. Загородньої і С. Титаренко [11].

Вищенаведені окремі приклади з системного спілкування в умовах гуманної взаємодії дорослих з дітьми, на наш погляд, підтверджують встановлені щодо учнів висновки: «В особистісно-смісловій системі виховання здійснюються гуманні, морально естетичні відносини всіх учасників педагогічного процесу, що забезпечує повне саморозкриття всіх

потреб і можливостей учнів, педагогічної компетентності вчителів, формує їхню взаємодовіру, взаємоповагу, від чого залежить ефективність педагогічного процесу» [8, с. 884].

Синхронність явищ і наслідків гуманної взаємодії з дітьми раннього, дошкільного, шкільного віку засвідчує типову належність цих явищ щодо особистості людини на різних вікових рівнях. Відмінності вбачаю в змістовій сутності і способах організації суб'єкт-суб'єктної взаємодії та її вираженні у спілкуванні, обумовленому психологічними, сенсорними, фізичними особливостями дітей різного віку. Саме це мають ураховувати дорослі організатори такої взаємодії з дітьми різних вікових груп. До того ж необхідно зважати на умови життєдіяльності та обізнаність сім'ї, педагогинь ЗДО, учителів школи і викладачів ЗВО.

А. Бойко обґрунтував і довів фундаментальність феномену суб'єкт-суб'єктних взаємин як усезагальну, родову, висхідну категорію педагогіки: «Суб'єкт-суб'єктний характер відносин між учителем і учнем є запорукою збереження індивідуальності дитини, її унікальності, різнорівневості і різноплановості у здібностях, можливостях, інтересах, потребах». «Гуманістичні суб'єкт-суб'єктні морально-естетичні, педагогічно-доцільні відносини мають переваги у професійній діяльності перед змістом і методами роботи вчителя, визначають ефективність педагогічного процесу, забезпечують гуманізацію навчально-виховного закладу» [8, с. 884].

Така перевага зумовлена природою людських взаємин, з'ясованою в моєму безпосередньому спілкуванні з малятами. Особистісні суб'єкт-суб'єктні відносини, ініційовані малятами і підтримані дорослими, виявили ще один аспект такої взаємодії. Діти потребують гуманного міжособистісного спілкування і готові до нього завдяки своїй людській природі. Вони доброзичливо і довірливо показують і дають дорослому свої іграшки, щоб погратися разом, сідають біля нього малювати, ліпити, підходять до нього з книжками, щоб спільно розглянути малюнки, розповісти, що саме їх зацікавило, послухати читання, ігноруючи навіть можливості спілкування з іншими дітьми. Від дорослого залежить, як він відгукнеться на явно виражену потребу малят у спілкуванні з ним. Зрозумівши малят і ласкаво сприймаючи їхній запит, дорослий продовжує гуманне спілкування з малятами у різних цікавих для них діяльностях. Це посилює і зміцнює його особистісний вплив на дітей, бо вони дорожать важливими для них контактами з дорослим. Та буває, що дорослий неуважний до дітей чи заклопотаний своїми справами, залишає малят на самоті або з іншими дітьми. Після кількох таких невдалих спроб малята перестають ініціювати спілкування з дорослими. Втрата дорослим ініційованих дитиною контактів послаблює особистісний вплив і батьків, і педагогинь на дітей раннього і особливо дошкільного віку. Вони занадто рано відособлюються від дорослих навіть у найближчому соціумі, позбуваючись таких важливих і необхідних їм життєвих цінностей. Натомість, опановуючи норми співжиття з позицій властивого малятам егоцентризму, вони не помічають потреб інших, не зважають на їхній вибір, не співчують ні дорослим, ні іншим дітям у випадках травм, скрутних ситуацій тощо. Дорослі тимчасом дивуються, чому їхній син чи їхня дочка або вихованець зростають неуважними до інших, егоїстичними, агресивними. Батьки не помітили, як самі втратили особистісний контакт з рідною дитиною. А більшість педагогинь ЗДО і не намагалися встановити такий контакт з дітьми, бо заклопотані виконаннями освітніх програм. В умовах роботи водночас з чималою групою дітей, вони фізично і психологічно неспроможні встановити і налагодити особисті контакти з кожною дитиною зокрема. Їм не вистачає часу, сил, насаги для міжособистісного спілкування з малятами, хоч вони ще більше потребують цього в умовах цілоденного перебування в групі серед інших дітей. Ці питання починають тривожити дорослих, коли діти заміняють спілкування з ними переглядом програм у планшетах, мультфільмів, захоплюються комп'ютерними іграми. У шкільному віці вони надають перевагу спілкуванню з однолітками порівняно з батьками. У цьому соціальному відокремленні дітей від дорослих є свої переваги, труднощі, недоліки й загрози. Щоб дитина могла адекватно оцінити останні, протистояти їм, важливо не втратити гуманістичні можливості міжособистісного спілкування в умовах суб'єкт-суб'єктної взаємодії дорослих з дітьми раннього і дошкільного віку.

Висновки. Аналіз наукових джерел виявив таке. Побудову педагогічного процесу на

засадах принципу гуманізації обґрунтували педагоги-гуманісти ще у попередні століття. Проте реальне застосування цього принципу стикалося з чималими труднощами та упередженнями у суспільстві і в освітніх закладах. З розвитком психології і педагогіки докорінно змінилися погляди на дитину, проголошено про її ранній і своєчасний розвиток як особистості в умовах гуманного середовища і виховання. Проте реальні механізми гуманного виховання в умовах суб'єкт-суб'єктної взаємодії дорослих з дітьми в основному досліджені стосовно дітей шкільного віку. Лонгітюдні дослідження автора показали, що діти раннього і дошкільного віку потребують гуманного спілкування з ними, в якому почувуються комфортно і оптимально реалізуються як особистість, що зростає. Це спонукало розглянути у цій статті застосування принципу гуманізації у педагогічному процесі стосовно дітей раннього і дошкільного віку згідно із сучасною концепцією суб'єкт-суб'єктної взаємодії учасників спілкування.

Встановлено, що взаємодія дорослих з дітьми як психологічне і педагогічне явище містить невичерпні можливості соціалізації дітей раннього і дошкільного віку в умовах сім'ї і ЗДО. Складники суб'єкт-суб'єктної взаємодії дорослих і дітей – особистісні і ділові відносини у різних видах партнерської діяльності – є рушієм і благодатним середовищем як для вияву, так і для засвоєння гуманістичних цінностей. Стосунки, виражені й реалізовані у гуманному емоційному, мовному, тактильному й іншому спілкуванні, далі гуманізуються, розвиваючись, удосконалюючись у сталих формах. В умовах авторитарної суб'єкт-об'єктної взаємодії відносини між дорослими і дітьми руйнуються, а спілкування набуває формального, агресивного, конфліктного характеру, що негативно позначається на розвитку особистості дитини і часто – на самопочутті дорослого.

З'ясовано, що вибір дитини раннього і дошкільного віку виражає її пізнавальний інтерес і, часто неконтрольовано спрямовуючи її вчинки, зустрічає або схвалення і підтримку дорослих, або їх нерозуміння і протидію намірам, діям дитини. У першому випадку розуміння дорослим вибору дитини породжує суб'єкт-суб'єктну взаємодію між ними у процесі пізнання дитиною обраного. Гуманне ставлення дорослого до інтересу і вибору дитини, у свою чергу, викликає в неї відчуття значущості власних уподобань і самодостатності у взаємодії зі старшою людиною. У другому випадку без підтримки і при постійних заборонах дорослими обраного дитиною складаються суб'єкт-об'єктні взаємини між ними, у яких дорослий домінує над дитиною, а вона втрачає впевненість у правомірності власного вибору, у можливості знайти розуміння і підтримку людини, від якої роками залежна. Якщо ці різні стилі не ексклюзивні, а системні, то життя дорослих і дітей проходить не у злагоді й розумінні, а у боротьбі дитини за своє право на вибір, а дорослого – у постійному авторитарному втручанні у ще невеликий власний простір самореалізації дитини.

Порівняльний аналіз теоретично проаналізованого гуманізувального впливу суб'єкт-суб'єктної взаємодії вчителів і учнів як фундаментальної категорії педагогіки з результатами нашого лонгітюдного дослідження суб'єкт-суб'єктної взаємодії батьків, педагогинь з дітьми раннього і дошкільного віку виявив ідентичні тенденції гуманізації їхніх взаємин і спілкування. Вважаємо це закономірністю, типовою для взаємодії з дітьми різного віку. Відмінності обумовлені лише змістом, формами, способами взаємодії, особливостями різних видів діяльності і, зокрема, спілкування батьків, педагогинь, учителів з дітьми раннього, дошкільного, шкільного віку.

В умовах організації суб'єкт-суб'єктної взаємодії дорослих з дітьми виявлено способи, типові для гуманізації спілкування як з дітьми раннього, так і дошкільного віку. Їхня дієздатність і результативність підтверджена перевіркою в умовах організованого і спонтанного реального спілкування батьків і педагогинь з дітьми раннього і дошкільного віку. Опрацьовані різноманітні способи передбачали: міжособистісне гуманне спілкування на основі взаємного розуміння загальних та індивідуальних потреб, вибору, інтересів кожної дитини дорослим; водночас емоційно-позитивне сприймання дитиною ставлення до неї дорослого: любові, уваги, доброзичливості, емоційного й ділового відгуку на її потреби, перестороги від невдач, прикростей, загроз, ушкоджень та іншого; партнерську взаємодію дорослого з дітьми у спілкуванні в контексті різних діяльностей: іграх, образотворчій,

розважальній, трудовій, побутовій, фізкультурно-розвивальній тощо. Організація суб'єкт-суб'єктної взаємодії дорослих з дітьми як змістовної і дієвої складової принципу гуманізації осучаснює і доводить пріоритетність його реалізації в умовах сімейного і суспільного дошкільного виховання.

Перспективами подальших досліджень вважаю: виявлення особливостей гуманізації суб'єкт-суб'єктної взаємодії дітей з дорослими у щорічні вікові періоди їх життя; подальше дослідження вибору дітей як вияву їх суб'єктності у різному віці задля змін у ставленні дорослих до цього особистісного явища, а саме розуміння і зважання на нього.

Список використаної літератури

1. Корчак Я. Як любити дитину. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 208 с.
2. Монтессори М. Научная педагогика. Дом ребенка. Элементарное образование (комплект из 2-х книг). Изд-во «Народная книга», 2014. 1024 с.
3. Melnyk, NI& Vertuhina, VM& Artemova, LV& and other 2020, 'Progressiv Practices of Government Management in Preschool Teachers Professional Training in Western European Countries'/Universal Journal of Educational Research 8(10): 4591-4602,2020. DOI: 10.13189/ujer.2020.08127 <http://www.hrpub.org;Artemova, L.V.http://www.scopus.com/authid/detail.uri?authid=57219399091>
4. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2-х кн. Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ: Либідь, 2003.
5. Рейпольська О. Д. Теоретико-методичні засади формування у дошкільників ціннісного самоставлення: монографія. Київ: Видавничий дім «Слово», 2020. 505 с.
6. Попова О. І., Лесик А. С. Особливості суб'єкт-суб'єктної взаємодії у початковій школі. *Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Синергія формальної, неформальної, дуальної освіти майбутніх фахівців дошкільної та початкової освіти» 11-12 червня 2021 року*. Чернівці, 2021. С. 66–68.
7. Савченко О. Я. Початкова освіта в контексті ідей Нової української школи і учнів. *Директор школи, ліцею, гімназії*. 2018. № 3. С. 26–32.
8. Енциклопедія освіти /Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
9. Лисина М. И. Формирование личности ребенка в общении: монография. Санкт-Петербург: Изд-во «Питер», 2009. 320 с.
10. Артемова Л. В. Любити дитину – покликання чи мистецтво? *Дошкільне виховання*. 2021. № 8. С. 14–19.
11. Загородня Л. П., Тітаренко С. А. Педагогічна майстерність вихователя дошкільного закладу: навчальний посібник. Суми: Університетська книга, 2015. 319 с.

HUMANIZED COMMUNICATION WITH CHILDREN OF EARLY AND PRESCHOOL AGE

Artemova Lyubov

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor at the Department of Preschool Pedagogy and Psychology
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University

Introduction. *The article analyzes the principle of humanization since its proclamation since the Middle Ages by teachers-democrats who understood the nature of the child. The meaningful interpretation and content of the principle was transformed in accordance with the changes of social formations from authoritarian to democratic. The emergence of new psychological and pedagogical knowledge about the child and its development contributed to a significant transformation of the humanistic understanding and using of this principle in the pedagogical process.*

The modern concept of child's optimal development in terms of subject-subject interaction with adults has significantly enriched the semantic component of the humanization principle in relation to the pedagogy in the school educational process. However, the essence and application of the humanization principle in the conditions of subject-subject interaction of parents, teachers with children of early and preschool age have remained little studied.

Purpose. *To substantiate the pedagogy of subject-subject interaction and communication of adults with children of early and preschool age as the basis of the principle of humanization.*

Methods. *Comparative analysis and synthesis of scientific sources with the revealed factual manifestations of the subjectivity of children in early and preschool age in interaction and communication with adults. Four-year longitudinal observations, personal interaction,*

communication of the author, parents, teachers with children from birth to 4 years in natural and created situations.

Results. It is established that the principle of humanization implemented in the subject-subject interaction of adults with children optimally provides self-realization of the child from an early age: the choice, need for socialization, satisfaction of cognitive interests, timely development of basic activities – communication, games, subject, cognitive, creative, etc.

A comparative analysis of the humanistic component studies of the subject-subject interaction of teachers with students and adults with children of early and preschool age revealed identical typical humanistic principles of relationships and children's communication regardless of their age.

Originality. Substantiation of subject-subject adults' interaction with children as a meaningful and effective component of the humanization principle modernizes its priority implementation in the context of family and social children's education of early and preschool age.

Conclusion. Building the interaction of adults with children on the basis of the subjectivity of its participants is propaedeutic and the basis for the humanization of their interpersonal relationships, which are formed, developed, expressed in communication.

The partnership provided by such interaction becomes for small children a school of mutual understanding with adults (parents and teachers).

Communication with the subjects of humanized interaction teaches adults to take into account the legitimate choice of children as a manifestation of their personality from the first year of life, creating conditions for their self-expression, self-affirmation and timely optimal development.

Further application and specification of the application of the subject-subject component of the principle of humanization to children at different ages is needed.

Key words: humanization, children's choices, early, preschool age, subject-subject interaction, communication.

Referens

1. Korchak Ya. (2016). Yak liubyty dytynu [How to love a child]. Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia». [in Ukrainian].
2. Montessori M. (2014) Nauchnaja pedagogika [Scientific pedagogy]. Dom rebenka. Jelementarnoe obrazovanie (komplekt iz 2-h knig). Izd.-vo Narodnaja kniga. [in Russian].
3. Melnyk, N.I. Vertuhina, V.M. Artemova, L.V. (2020). Progressiv Practices of Government Management in Preschool Teachers Professional Training in Western European Countries. *Universal Journal of Educational Research* 8 (10), 4591-4602,. DOI: 10.13189/ujer.2020.08127 <http://www.hrpub.org>;Artemova, L.V.<http://www.scopus.com/authid/detail.uri?authoid=57219399091> [in English]
4. Bekh I. D. (2003). Vychovannia osobystosti [Education of personality]. Osobystisno-orientovanyi pidkhid: teoretyko-tekhnologichni zasady. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
5. Reipolska O. D. (2020). Teoretyko-metodychni zasady formuvannia u doshkilnykiv tsinnisnogo samostavlennia [Theoretical and methodological principles of formation of preschool values of self-composition]. Kyiv: Vydavnychiy dim «Slovo». [in Ukrainian].
6. Popova O. I., Lesyk A. S. (2009). Osoblyvosti subiekt-subiektnoi vzaiemodii u pochatkovii shkoli [Peculiarities of subject-subject interaction in primary school]. *All-Ukrainian scientific-practical conference with international participation: coll. of scientific papers «Synergy of formal, non-formal, dual education of future specialists in preschool and primary education»*. (p. 66-68). 11-12 June, 2021, Chernihiv, Ukraine: Taras Shevchenko National University Chernihiv Collegium. [in Ukrainian].
7. Savchenko O. Ya. (2018). Pochatkova osvita v konteksti idei Novoi ukrainskoi shkoly i uchniv [Primary education in the context of the ideas of the New Ukrainian school and students]. *Dyrektor shkoly, litseiu, himnazii - Director of school, lyceum, gymnasium*, (3), 26-32. [in Ukrainian].
8. Kremin V. H. (Ed.). (2008). Entsyklopediia osvity [Encyclopedia of Education]. Akad. ped. nauk Ukrayiny. Kyiv: Yurinkom Inter. [in Ukrainian].
9. Lisina M. I. (2009) Formirovanie lichnosti rebenka v obshhenii [Formation of the child's personality in communication: a monograph]. Izd.-vo Piter. [in Russian].
10. Artemova L. V. (2021). Liubyty dytynu – poklykannia chy mystetstvo? [To love a child - a vocation or an art?]. *Doshkilne vychovannia*, (8), 14-19. [in Ukrainian].
11. Zahorodnia L. P., Titarenko S. A. (2015) Pedagogicheska maisternist vykhovatelja doshkilnogo zakladu [Pedagogical skills of a preschool teacher: a textbook]. Sumy: Universytetska knyha. [in Ukrainian].

Отримано редакцією 20.09.2021 р.